

УДК 13:177.8

Грищенко Н. В.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ФЕНОМЕН САМОТНОСТІ В ЖИТТІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

У статті досліджено феномен самотності у тісному взаємозв'язку з деякими головними причинами і факторами сучасного життя, які призводять до дисгармонії в душі людини. В процесі аналізу самотності визначено дві взаємно протилежні форми її вияву – позитивну самотність та негативну самотність, розкрито роль спілкування у долатті останньої.

Ключові слова: самотність, усамітнення, духовний світ, взаєморозуміння.

В статье феномен одиночества исследован во взаимосвязи с некоторыми главными причинами и факторами современной жизни, которые обуславливают дисгармонию в душе человека. В процессе анализа феномена акцент был сделан на двух взаимно противоположных формах его проявления – положительном и отрицательном одиночестве, раскрыта роль общения в преодолении последнего.

Ключевые слова: одиночество, уединение, духовный мир, взаимопонимание.

Phenomenon of solitude is analyzed in connection with some main causes and factors in contemporary life which determine disharmony in the human being's soul. Two mutually opposite forms of the solitude manifestation – positive and negative solitude – are stressed out by the analysis. Role of communication in overcoming of the negative one is explicated.

Key words: solitude, loneliness, spiritual world, mutual understanding

Проблема самотності здавна привертала увагу дослідників, але предметом окремих філософських роздумів вона стала у XIX столітті. Зростання інтересу до феномену самотності було викликане низкою соціокультурних факторів, які спровокували у людини відчуття власної непотрібності, покинутості, «бездомності». Техногенні процеси сучасного життя та соціальні явища бідності, безробіття, міграції, сирітства тощо загострюють проблему самотності і обумовлюють *актуальність* її досліджень у перспективі XXI століття.

Аналіз наукової літератури з проблеми самотності дає підстави фіксувати комплексний та багатогранний характер досліджень. З різних сторін феномен самотності вивчають психологи, соціологи, культурологи, медики. Сучасні філософські студії теж вказують на багатовимірність феномену і аналізують його в різних площинах. Так, екзистенціалізм (М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр) розглядає самотність як універсальну характеристику людського буття; психоаналіз (Е. Фромм, К. Хорні) ставить появу самотності у залежність від життєвих ситуацій; комунікативна філософія (К. Ясперс, М. Бубер) вбачає джерело самотності у сучасному цивілізаційному процесі, який обумовлює нездатність людини проникати у неповторний світ Іншого.

Українські вчені та їх колеги з пострадянських держав почали звертатись до проблеми самотності лише в останні десятиліття XX ст. Дослідження цієї проблеми за радянських часів унеможлиблювалось ідеологічним постулатом, згідно з яким самотність виступала невід'ємним атрибутом «капіталістичного суспільства, яке загниває». На пострадянському просторі ця проблема найбільш досліджена в межах психологічного дискурсу (роботи О. Дончевої, М. Литвака, А. Хараша, Ю. Швалба та ін.). В Україні філософських досліджень феномену

самотності небагато. Серед робіт із зазначеної тематики варто виділити публікації М. Голоти, Н. Лубенець, М. Мовчана, Л. Фльорко, Н. Хамітова та ін. Більш вагомий доробок у цій сфері мають зарубіжні фахівці (У. Садлер, Т. Джонсон, С. Пейдж, Л. Пепло та ін.), які розглядають феномен самотності в різноманітних ракурсах – від філософського до медичного. Однак цілісного дослідження феномен іще не отримав. *Метою даної статті* є осмислення самотності у тісному взаємозв'язку з тими причинами і факторами сучасного життя, які призводять до дисгармонії в духовному світі людини.

Слово «самотність» стало словом-символом сучасної епохи. Все частіше воно зустрічається на шпальтах газет, лунає з екранів телевізорів, виписується в назвах літературних творів, заноситься до анкет соціологічних опитувань. Художніми засобами змальовано і різноликий портрет самотності: самотність Робінзона, усамітнення творця, відлюдкуватість вовкулаки, самотність старого дідуся, який пережив усіх своїх рідних... За такою різноликістю емпіричних виявів приховується справжня природа самотності, яка важко піддається раціоналізації. Тому спектр аналізу самотності в наукових творах теж надзвичайно широкий – починаючи з відчуття втрати індивідом зовнішнього зв'язку з суспільством і закінчуючи порушеннями цілісності людського «Я».

Різним змістом наповнене і саме поняття «самотність». Так, дослідник із США Р. Вейс вважає, що самотність – це «епізодично загострене відчуття хвилювання й напруги, пов'язане з прагненням мати дружні стосунки» [3, с. 123]. М. Мід пов'язує самотність з «відсутністю друзів, перебуванням на самоті далеко від близьких, коли не чекаєш підтримки від рідних», з «ностальгією або нудьгою за домівкою» [3, с. 98]. Д. Ф. Фішер у статті «Самотність» (2003) визначає останню як «деструктивну форму самосприйняття» [4, с. 498]. Українські вчені Ю. Швалб і О. Дончева розуміють самотність як «відсутність духовного єднання» [5, с. 17-19]. У збірці «Всесвітня енциклопедія: Філософія» (2001) самотність визначається як «стан і відчуття людини, що знаходиться в умовах реальної чи уявної комунікативної депривації (ізоляції від інших людей), розриву соціальних зв'язків, відсутності значущого для неї спілкування та ін.» [2, с. 729]. Багатогранні прояви самотності знаходять вираз і у мовних відповідниках. Так, в українській мові вживаними є слова самота, самотина, самотність, самотництво, самотник або самотниця, самотній, самотинність, усамітнення (від основи «сам»); самотність, самотність, самотність, самотність, самотність (від основи «один»); а також відлюддя, відлюдник, відлюдкуватий... Всі ці слова виражають цілий спектр переживань, властивостей, станів існування людини.

У повсякденній свідомості сучасної людини самотність найчастіше асоціюється з відчуттям ізоляції, самотності, покинутості, непотрібності. Але це не лише психологічний стан людини, не лише переживання, емоції і почуття, а й характеристика її фізичних взаємин з іншими людьми. І ця характеристика самотності була початковою. Дослідивши ранні форми об'єктивної ізоляції індивідів, Ю. Швалб і О. Дончева виділили три форми самотності [5]:

- 1) обряди, ритуали, випробування, виховання самотністю;
- 2) покарання самотністю;
- 3) добровільне усамітнення.

Усі ці історичні форми самотності позбавлені переважно негативного впливу і спрямовані на оновлення чи довершення особистості. Найбільш значущим в цьому сенсі є добровільне усамітнення. Його часто називають бажаним, смислотворчим. Воно є необхідною умовою творчості: «Самотність – це подруга муз». Добровільне усамітнення бере свій початок від релігійного самотництва і дозволяє людині зазирнути у найпотаємніші куточки своєї душі, побути наодинці з собою, врешті решт – «очистити душу». Ф. Ніцше в «Автобіографії» зауважував, що усвідомлена необхідність самотності є зціленням, поверненням до себе. Наш «мандрівний філософ» Г.С. Сковорода таке «повернення до себе» називав «поверненням додому», до істинного в собі; він вважав його другим народженням людини або народженням у ній духу. А духовна людина вільна. Внутрішня свобода для Сковороди – це той дорогоцінний скарб, який здійснює над мирською суетою, дає внутрішній спокій людині, приносить щастя, навіть тоді, коли обставини життя рабські.

Американські вчені К. Хорні, Д. Рісман, Дж. Рельф Оди та ін. переконані, що здорова особистість завжди має потребу в самотності (самоті). Нормальний розвиток особистості, як зазначав Дж. Рельф Оди, «потребує чергування періодів інтенсивного отримання відчуттів та інформації з періодами занурення в самоту для того, щоб їх переробити, оскільки в глибинах

нашої свідомості проходить значно більша частина процесу мислення, ніж на рівні лінійного мислення, яке прив'язане до зовнішнього світу» [3, с. 132]. Людина не може бути постійно «на виду», безперервно витрачати свій душевний ресурс. Він потребує відновлення, пов'язаного з роботою розуму і почуттів, з усвідомленням пройденого і пережитого, з підведенням підсумків і виробленням подальших планів. Тому усамітнення є необхідною частиною гармонійного життя людини.

Усамітнення є одним із варіантів суб'єктивно позитивного прояву самотності в житті. В філософській літературі воно отримало назву позитивної самотності, яку називають «несправжньою», «недійсною». З цим можна погодитись, адже фізична ізоляваність (одинокість, усамітнення) не завжди граничає з самотністю. Глибинна відмінність цих двох станів відтворена в повсякденному висловлюванні: «Одинокий, але не самотній». «Легко бути одному і не бути при цьому самотньому і легко бути самотньому в натовпі», – зазначав Дж. Рельф Оди [3, с. 132]. Сучасна людина все частіше переживає самотність не в стані фізичної ізоляваності, а саме всередині спільноти – в колі однолітків, друзів, сім'ї. Така самотність дуже болісно переживається. Вона гнітить, спустошує, дисгармонізує, лякає. Дослідники називають її негативною, «справжньою» самотністю. Негативна самотність вносить певний дискомфорт і навіть розлад у структуру особистості, викликаючи тяжкі душевні стани. Особливої актуальності даний тип самотності починає набувати з ХІХ ст., коли починає прискорюватися процес відходу старих і виникнення нових традицій, загострюється розрив між поколіннями, посилюються непорозуміння. Усе це разом потенційно призводить до особистого відчуження і до переживання самотності. Самотність стає, за висловом М. Покровського, «чумою ХХ століття».

В наш час проблема самотності пов'язана з бажанням людини «бути не одній». Це бажання вміщує глибокий і водночас суперечливий зміст. З одного боку, воно демонструє одвічне прагнення людини бути включеною в контекст міжособистісної взаємодії, а з іншого – не завжди усвідомлене прагнення уникнути «зустрічі з собою». Сучасна людина часто жахається самозаглиблення, воліє його уникати. Прагнення людини «побути наодинці (самотою)» все частіше підмінює бажання сучасника «побути наодинці з усіма». «Наедине со всеми хотел бы я побыть», – висловлює це прагнення відомий співак В. Леонт'єв. Звичайно, деякі люди можуть навчитись заглиблюватись у себе і розмірковувати в присутності оточуючих, однак окреслюється зовсім інша тенденція – прагнення уникнути самозаглиблення. Таке прагнення демонструє сучасна людина-конформіст – людина, яка «орієнтована на інших». До ХІХ ст., як зауважував Д. Рісмен, домінував соціальний тип «орієнтованої зсередини» людини. Її дії могли бути як меркантильними, так і безкорисними, але вона завжди була цілеспрямованою, займала чітку і визначену позицію. Людина ХХ – ХХІ ст. втратила «власну позицію», зорієнтувавшись на інших. Така людина не має власних усталених життєвих цілей. Її бажання – будь-що наслідувати інших, бути на них схожою, бути «як усі». Людина «як усі» – безособове «воно», яке смакує новини, перебуває у стані захвату від продуктів масової культури. Сучасний світ переповнений множиною деривативних субкультур, що пропонують свої «креативні» надбання: престижні стандарти, стиль життя, манеру поведінки. В результаті виникає складна ситуація, за якої проявляється як проблема формування особистості, так і проблема її самореалізації. Це призводить до внутрішнього хаосу і нездатності приймати найпростіші рішення, не говорячи вже про певний суттєвий вибір. У такій ситуації неспроможність прийняти рішення бути «самим собою», відкрити в собі «себесамость» (В. Дільтей) і народжується страх перед самотою. Втрата власного «Я», яке стало чужим, незрозумілим, жахаючим, обумовлює гнітюче відчуття самотності, яку дослідники часто називають «самовідчужуючою».

Однак, для більшості людей бажання «бути не одному» пов'язане з одвічною потребою бути з Іншим. І не просто з другим (іще одним), а з тим, хто розуміє. Не випадково одна із класичних формул щастя пов'язана саме з розумінням. Розуміння можливе лише в контексті міжособистісної взаємодії, спілкування. «Тільки у спілкуванні, у взаємодії людини з людиною розкривається людина в людині, як для інших, так і для самої себе», – писав М. Бахтін. Справжнє розуміння досягається лише в процесі «живого» спілкування. Однак сучасний ритм життя активно продукує нові форми комунікації: спілкування за допомогою чатів в інтернеті, скайпів, мобільних телефонів і т.д. і т.п. Безпосереднє міжособистісне спілкування замінюється «електронним». На відміну від безпосереднього спілкування між людьми, комунікація за

домомогою електронних засобів зв'язку зумовлює створення певної людини-образу, тобто виникає симулякр спілкування. Онлайнова особистість постає перед співрозмовником лише в тому образі, який розміщено в Інтернеті і який не завжди відповідає реальності. Таке спілкування позбавлене як моральної, так і інтимної глибини. Воно є і емоційно зубожілим: емоції взагалі можуть не переживатися, а лише шаблонно позначатися певним «смайликом».

У процесі спілкування у віртуальному просторі змінюється також сутність та механізм смислоутворення, яке тепер не потребує вербальної комунікації. Та і в процесі безпосереднього спілкування люди все рідше «зазирають в очі» співрозмовнику, вловлюють його жести, звертають увагу на тембр та ритм голосу. Але досить часто невербальні засоби комунікації говорять про людину набагато більше, ніж її слова. Без них спілкування набуває характеристик суто інформаційного, пізнавального процесу, на протигагу розумінню самої людини. Ми дуже часто, відмічає В. Кан-Калік, «організовуємо спілкування за жорсткою схемою – отримати необхідну інформацію, річ, якесь питання. Але ж реальна комунікація дуже різноманітна і «багатоповерхова». Тут і функція інформації, і пізнання іншої людини в процесі спілкування, й організація взаємин. Ми намагаємося затиснути весь цей величезний «репертуар» спілкування в прокрустове ложе тільки однієї <...> інформаційної функції» [4, с. 200]. За даними соціологічних досліджень, сучасна мати розмовляє зі своєю дитиною 35 хв. на добу і переважно заради отримання від неї певної інформації: чи добре почувається, чи все гаразд в школі і т.д. Інформаційний обмін, позбавлений для людини інтимного смислонаділення, провокує її відчуження від носія інформації, породжуючи відчуття самотності. Такий вияв негативної самотності можна охарактеризувати як «відчужуючу самотність». Вона пов'язана з переважаючою дією механізмів обособлення в структурі особистості людини, крайньою формою яких виступає відчуження: від інших людей, норм, цінностей, від світу в цілому. В даному випадку, як зазначав М. Мовчан, «процеси ідентифікації діють в межах свого «Я», індивід усвідомлює свій стан і часто розуміє, чим він обумовлений» [4, с. 160]. А обумовлений він найчастіше непорозумінням, відсутністю душевного єднання між людьми.

Розуміти людину – означає відчувати світ її переживань, бачити життя не тільки в його об'єктивно-загальному смислі, а і в тому унікальному сенсі, котрий воно набуває для даної конкретної особистості. Дійсне розуміння, як було вже зазначено, можливе лише в безпосередньому спілкуванні, зокрема діалогічному. «В репліці діалогу, – зазначав М. М. Бахтін, – кожне слово якое враховується, на нього реагують, воно переосмислюється, заперечується, пародіюється, стилізується і т. ін. Присутність іншого повноправного розуміння, іншої позиції змінює слово, відображається в тому, як воно будується, як воно вимовляється, робить його двоголосим» [1, с. 320]. Діалог визначається не наявністю іншого суб'єкта самого по собі, а наявністю іншого рівноцінного голосу. Такий діалог можливий не лише з іншою людиною, а і з самим собою. Спілкування із собою часто лякає людей, тому що носить переважно монологічний характер. Різниця між монологом і діалогом із самим собою полягає в тому, що монолог заснований на циклічному зануренні в минуле, в той час як діалог – на його оцінці з урахуванням сучасності і перспектив. Діалог, на відміну від монологічного самозвинувачення, дозволяє людині розширити звужений самотністю діапазон смислу її життя. Однак, діалог із собою є швидше вимушеним, ніж бажаним. І все ж, він може стати дієвою захисною реакцією від самотності, на відміну від штучної ілюзії присутності (постійно ввімкнений телевізор, віртуальні взаємини в Інтернеті тощо). Спрямованість на діалог, на активний обмін думками, переживаннями, потребами, інтересами робить можливим взаємне прийняття один одного, у тому числі й «іншого» себе. Завдяки такому спілкуванню люди досягають порозуміння, встановлюють чесні і довірливі взаємини, що само по собі не може переживатись як деструктивна самотність.

Таким чином, проведений розгляд дає підстави констатувати: феномен самотності виявляє суперечливий характер неусувних умов і способу буття сучасної людини, реалізуючись у формі як позитивної, так і негативної самотності. Остання є деструктивною, оскільки породжує в людині страх, недовіру та агресію до світу, призводить до небезпечної – як для неї самої, так і для оточуючих – деформації її духовного світу. Один із можливих шляхів запобігання такому стану полягає у спілкуванні, зокрема діалогічному, на засадах взаємної поваги і розуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1972. – 470 с.
2. Всемирная энциклопедия: Философия / [главн. научн. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
3. Лабиринты одиночества / [сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского]. – М.: Прогресс, 1989. – 624 с.
4. Мовчан М. М. Самотність як феномен буття особистості / М. М. Мовчан. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 265 с.
5. Психологическая энциклопедия / [под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. – СПб.: Питер, 2002. – 1096 с.
6. Швалб Ю. М. Одиночество: Социально-психологическая проблема / Ю. М. Швалб, О. В. Данчева. – К.: Україна, 1991. – 270 с.